

Бранко ПОПОВИЋ

СТАСАВАЊЕ МИЛОВАНА ЋИЛАСА

Рођени смо у бесудну земљу
Његош: *Шћејан Мали*, IV, 727

Стасавање је затамњени део живота и добро знаних људи. Детињство, дечаштво и младост – нису само занимљиви код личности Толстојева лика и дара. Увид у мале године не смањује величину великих, али чини схватљивијим – и „чуднијим” – њихов пут ка величини. Писци се опсезивно враћају свом детињству не само да би га спасли заборавом него и да би другима подарили део чудности којима једино детињство располаже. Такву мотивисаност затичемо и у Ћиласовом делу – *Бесудна земља*.¹

Као што пише у поднаслову енглеског издања *Бесудне земље*, ова је књига *ауџиобиографија* младости Милована Ћиласа. Поред животописа своје младости Ћилас прича и о „повијести своје породице”, тежећи да истовремено „одслика душу своје земље”. У слику пишчевог одрастања укоренује се духовно тло црногорске „бесудне земље”. Приповедање је, дакле, тросмерно – истовремено сагледава формирање ауторовог Ја, слика пишчеву породицу и друштвено окружење. Књига обухвата три периода Ћиласова одрастања у три места његова боравка: предшколско и основношколско самоосвешћење у родном Подбишћу, гимназијско у Колашину и Беранама.

Први део животописа – „Крв и топови” – приказује историју породичног стабла Ћиласа, ауторову предисторију са коренима наслеђених породичних трагедија. Свест најранијег детињства заглашена је топов-

---

¹ *Бесудна земља* је писана између 1954. и 1956. г. На енглеском је објављена 1958. г. Затим на француском, шпанском и немачком језику. На пишчевом матерњем језику није до сада објављивана.

ским ударима и осенчена крвљу рањеника Мојковачке битке (1916). Отуда и наслов почетног дела књиге – „Крв и топови”. Али крв ће тећи и после ове битке.

Други део животописа – „Људи и времена” – евоцира почетно школовање и прилике у Подбишћу и Колашину за време аустријске окупације и после ње. Школовање у Колашину га двоструко отуђује: измештен је из породичне средине, па принуђен да иде у школу и подноси њене обавезе.

Трећи дио животописа своје младости Ђилас је назвао – „Мука и наука”. То је најопсежнија деоница књиге. (Поредбено посматрано запажа се да – 13 наративних јединица првог дела захватају 127 страница, 10 јединица другог 98, а 14 јединица трећег 147 страница дактилографисаног текста.) Уводна деоница рукописа („Крв и топови”) бавила се „уводном” историјом, Ђиласовим прецима, па тек онда пишчевим „малим” годинама. Најкраћи, средишни део („Људи и времена”), ретко прелази оквири школског боравка у Колашину. Али зато се у завршном наративном блоку („Мука и наука”) писац почесто враћа свом колашинском животу, најчешће да би, поредбеним увидима, рељефније представио и беранско и колашинско духовно окружење. Кад хоће да уобличи неки карактеристични лик, писац почесто излази из времена приче да би нас изненадио неочекиваном, контрастном, финалном судбином свога јунака.

2.

„Бесудна земља”² настаје у преломном тренутку Ђиласова живота. Започиње је 1954. године чим је коначно раскинуо с владајућим комунистима и раскрстио са комунизмом у себи. Од ране се младости колебао између два успонска пута – остварити се кроз савршено уметничке речи или као револуционар у биткама за савршено уређено (комунистичко, егалитаристичко) друштво. Понет идеалностима оба усмерења, и пуњен енергијом младости, понекад му се чинило да ће се истодобно домоћи тако удвострученог идеалитета: поезије речи и „поезије” друштвеног уређења.

Кад се силином своје природне суровости, комунистичка (револуционарна) пракса обрушила и против њега – свог искреног приврженика – Ђиласу се ненадно открива (затамњено) наличје комунистичког пута у срећно друштво. Стога, по изнудици, свеколику творачку енергију посвећује писању. Писању о себи и друштву, о себи и друштву. Изопште-

² Чим је дело завршио, Ђилас је понудио Српској књижевној задрузи да га штампа, 1956. г. Одбили су да књигу објаве као што су касније (за тридесет и више година!) одбијане све Ђиласове књиге, једино због пишчеве идеолошке неподобности. Стога је био принуђен да објављује своја дела у иностранству, где је добио неслућену подршку и публицитет. Због тога је у својој земљи девет година робијао.

нике највише угрожава револуционарна секира. Од увећаног осећаја привремености Ђилас се склањао у речи. Требало је критички промислити све трагове свога трајања, не само да би се сачувала лична прошлост и схватила сопствена садашњост него да би се – с обновљеним видцима – трасирала животна и творачка будућност.

Бесудна земља је била прва степеница тога пута.

Дефинитивни раскид са бившим идеолошким сапутницима и собом бившим натурао је обнављање исконских питања: Ко сам? Одакле долазим? Куда идем? Делимични одговор на прва два питања даје *Бесудна земља*. Зашто кажем *делимични*? Осим разложне резерве према коначности свих људских знања и способности да се оптимално изразе, има у тадашњој Ђиласовој ситуацији још трагова притајене наде у оздрављење идеолошког пројекта којем је безрезервно припадао. То се види у питоности приступа „историји” свог идеолошког раста. То одсуство острашћености (према актуелним идеолошким прогонитељима) не само што даје утисак објективности него и усмерава казивање ка литерарности, почесто ка наративном лиризму.

Сам нас Ђилас упућује на такав закључак својим каснијим коментарима. Паралелно са својом биографијом Ђилас је писао и „биографију” власти којој је припадао. (Кад год је могао, радио је на два разбоја. Изражавао се кроз два дискурса: један претежно белетристички, други наглашено политички). Напоредо са *Бесудном земљом* писао је и књигу *Слобода и својина*. Кад је његова питома, белетристички концепирана биографска књига одбијена у Српској књижевној задрузи (1956. г), схватио је то као „организовани бојкот” власти, па је, револтиран, прерадио књигу *Својина и слобода* да би је учинио жешћом. Жестина је испунила и преименовани наслов књиге – *Нова класа*!³ Насловом је обзнанио: поборници бескласног друштва постали су нова, привилегована класа, класа насилнички неправедне власти.

3.

Назив своје аутобиографске књиге – *Бесудна земља* – Ђилас је преузео од Његоша. Није Његош Црну Гору „безразложно често називао бесудном и проклетом земљом”,⁴ каже Ђилас.

³ Ђилас каже: „Али је несумњиво да је одбијање у СКЗ допринело убрзању моје одлуке да тражим у иностранству издавача... А допринело је то, као и бојкот и кампања против мене, и жестини *Нове класе*.” (М. Ђ. – *Власи и њобуна*, „Књижевне новине”, Београд, 1991, стр. 304)

⁴ Цитат је узет са девете стране рукописа *Бесудне земље*. При даљем цитирању књигу ћемо скраћено означавати БЗ, тј. првим словима њеног наслова.

Какав су статус имали Ђиласови преци у тој незаконској земљи? Стратегија опстанка обесправљене сиротиње састојала се, добрим делом, у следећем: компензирати садашње мањкове вишковима похрањеним у легендама. Говорили су: тачно је да смо обесправљени, сиромашни и нејаки, али свима је знано да су наши стари владарски доминирали овим просторима, престижући сваког чашћу и витештвом. Иако гладни хлеба и слободе они се горде наслеђем достојанства и храбрости.

У име истинитости и објективности Ђилас напушта легендарне ослонце. Напушта их нерадо, не само због тога што је у детињству храњен „соковима” легенди и што је говор легенди златна рудача белетристике, којој се све више ближио, него и стога што је, и у времену своје идеолошке кризе, поглед од прошлости дефинитивно окренуо ка будућности. Сам Ђилас каже: „Болно је рушити легенде, али се мора (БЗ, 4).

Ђилас је „рушио” легенде већ самим тим што је скратио своју родословну лозу, испустио њен прастари, „окићени”, део. Међу онима који су претходили његовом деди, гласовитом јунаку Алекси Маринкову Ђиласу, „није било главара ни јунака” (БЗ, 1), а без главарства и јунаштва било је „мучно и постидно” (БЗ, 2). „Тако сам ја (...) никао из једног прадавног племена сељака и сточара”, закључује Ђилас летопис својих предака.

Само личност Ђиласове трворачке величине могао је – без аутоцензуре – сликати плиткости и маленкости својих племенских претходника. Оба тешка квалификатива своје рођене земље – да је бесудна и проклета – без труда је могао потврдити примерима непрекинутих породичних трагедија. Ако су трагедије привилеговане тачке сваке приче, Ђилас их није морао измишљати. Насилна, осветничка убиства скратила су живот пет мушких покољења његове породице! „Неколико покољења је изгинуло од људи исте вјере и имена, од Црногораца – прадјед мог оца, па дјед и полудјед, и отац, и стриц.” „Убијени су и мој отац и брат његов, и моја браћа” (БЗ, 6). Судбину мушког живља „бесудне земље” најтачније одликава стара кинеска пословица: „Само болесни дочекују старост”. Наиме, здрави мушкарци гину пре старости – у непрекидном ратовању или у незауоставивим племенским крвним осветама!

Пишући о бесудној Црногорији Ђиласу заиста није требало да замара машту не би ли сочностима тражене трагике прихрањивао своје приче. И држава, учесталим ратовањима, и породица, бескрајним крвним осветама, одржавале су несмањену „висину трагичнога пада”. Свикли на славу раног умирања, људи неће бруку дугог животарења.

У осамљеној кући у родном Подбишћу, Ђилас се у раном детињству више плашио очеве неголи своје смрти. Оца Николу прогањале су и хап-

силе црногорске и аустријске власти, а претили су му комити и за време аустријске окупације и после ње. И оно мало дечје душе дахтало је у канцама свеприсутне смрти.

4.

Ђиласов деда, Алекса Маринков, донео је херојички углед породици Ђилас. Пре Алексе,⁵ Ђиласи су „били тањевина и нејаки” (БЗ, 11). Али су због Алексиног осветништва страдавали и расељавали се. Било је међу Ђиласима и хајдука и чудака. Писац с примерном објективношћу бележи породична трвења, сумњичења и свађе. Не штеди при томе ни себе самог. (Једном је, у малолетничкој освети, брата повредио ножем! После те опасне обостране туче, браћа постају више него браћа – трајни пријатељи и идејни саборци.)

Ликови су драгоцености Ђиласових животописних записа. Уз младачки аутопортрет Ђилас даје низ упечатљивих ликова својих родитеља, браће и стричева, својих школских другова и наставника, али и ликове племенских првака, представника локалних власти. Затим, даје ликове песника, проповедника и чудака, ликове осветника, комита и свакојаких злочинаца.

Сликајући људе и неприлике у којима је стасавао, Ђилас индиректно уобличује свој душевни и духовни портрет, своја емоционална, творачка и идејна стремљења. Као да хоће рећи: из таквог екстремно суровог околиша, морао сам изабрати пут екстремног раскида са затеченим стањем друштвеног устројства и приклонити се комунизму. Једино је комунизам нудио бескомпромисно напуштање свеколике прошлости и брз улазак у „бесконфликтну, светлу будућност”.

Пишчев отац, Никола Ђилас, пресудно је утицао на живот целе породице. Кад је отац бивао у невољи, сви су патили, а кад је он ослобађан тамнице (краља Николе, па Аустријанаца) или напредовао у служби – свима су „цветале руже”. Никола је био говорљив, маштовит, али почесто свадљив и гдекад прек. Припадао је оном чиновничком слоју који се никад није издвојио из сељаштва. И у тешким околностима није оскудевао у храбрости. Знао је бити прагматичан: иако наклоњен владавини краља Николе, прихватио је власт ујединитеља (1918. г.).

Пишчева мајка, Василија, била је постојана, примерна личност. Пред очекиване привржености породици, носила је једва приметна, али

---

⁵ У тежњи да потомци продуже Алексин углед, то име ће понети Милованов старији брат (познат по надимку Бећо; погинуо од четника) и Милованов једини син (социолог и публициста).

строга правила о поштењу – правичности, истини, вјерности, милосрђу, задатој ријечи” (БЗ, 191). Писац наводи један пример мајчине часности и великодушности. Отац је у младости имао ванбрачног сина, са којим – изненађену породицу – упознаје после двадесет година. Василија великодушно прима „усињењеника”!

Ћиласови стричеви, Лазар и Мирко, били су чудни људи. Нејуначни Лазар мењао је жене, места боравка и односе према људима. Други стриц, Мирко,⁶ није имао мушке деце па је „лудовао” да их добије. Изузетно је волео братанца Милована, којем је преписао своју имовину, јер „ћерке ништа није бројао” (БЗ, 103).

Старијег брата Алексу, особно је отац, а најмлађег мезимца, Миљивоја,⁷ мазила је мајка. Миловану се чинило да га родитељи неправедно заповстављају и више кажњавају неголи браћу. Сматрајући га „злочестим дететом”, мајка га је са шест година послала у школу. Некима је сметало што је био најбољи ђак. У малим годинама, тој се предности ни његова браћа нису радовала.

Да би потпуније и верније представио људе с којима је живео и прилике у којима је растао, Ћилас истиче оно што је типично, карактеристично, али и оно што је особено, чудно. Међутим, то што је типично за људе пишчевог родног Подбишћа, за Колашинце и Беранце оног времена, делује необично, дакле чудно, за људе удаљене од тих подручја и од времена Ћиласове младости. Нијанса очараности казаног долази и од казивачеве позиције. О својим „зеленим” годинама Ћилас пише неколико деценија касније (у својој 45. години), у кризном предаху од заморне и опасне политике. Тада је писање и одмор и „спасење” изгубљених деоница живота. И кад хоће – ради спасења запамћеног – да сведочи, он нас очарава необичностима, младалачким очима виђеног света.

Сем што скицира портрете чланова своје породице, Ћилас портретише школске другове, своје учитеље и наставнике, чланове породица код којих је као школарац становао, затим умишљене локалне песнике, бахате главаре и округне комите. (Разуме се узгред дограђује и свој развојни портрет, вајан тим разноликим, вишеслојним окружењем.)

Иако је све дато из дечачке и младићке визуре, Ћилас се труди да не изневери очекивање историчара и социолога. У петнаест година пишчевог раног (свесног) живота (1914-1929) збило се у Црној Гори мноштво историјски важних догађаја: Аустријанци су поразили, па окупирали зе-

⁶ О свом односу према стрицу Мирку, Ћилас је написао причу: „Стриц умире” (М. Ђ.: *Ране ђриповейке*, издање С. Машића, Београд, 2000, стр. 127-137).

⁷ Пошто је Миљивоје у Лалићевом роману *Раскид* представљен као идеални јунак (под именом Мињо Биљурић), питао сам Ћиласа да ли је Миљивоје Ћилас заслужио тако високи морални квалитатив. Рекао ми је само: „Био је бољи од свих нас.”

мљу, а затим – пред српском војском – одступили. Црна Гора, уједињењем, губи државност, а њен монарх – власт. Комитски покрет натура опасну анархију – најпре борећи се са Аустријанцима, а касније „бранећи” одбаченог владара (краља Николу). Злочине и свакојаке суровости чини и окрутна власт гањајући дивље комитске дружине. У тим несмиреним хајкама страда и недужни народ. Помор становништва увећавају епидемије и глади.

Остаје рањено сећање оних који су то – као Ђилас – преживели у нејаким годинама. Стога те озледама зачињене успомене делују потресно и уверљиво. Низове крвавих прича Ђиласове вишеслојне прозе читалац прима као конзервативне трагове наше окрутне историје. Осетљивом читаоцу свака је трагика одблесак општег људског удеса, па у извесној мери бива и његова лична саосећајућа неугода.

Али младост се и у недаћама пуни соковима одбрамбене енергије и лечи сновима о срећи и љубави.

Ни код Ђиласа нема очљивих граница између његовог детињства, дечаштва и младости. Детињаст је гдекад и у завршним разредима гимназије, а често се с проницљивом зрелошћу јавља већ у основношколском узрасту. У ствари, пропламсај поетског духа обједињује дечачке луцидности и младалачке детињарије. Уосталом, није ли (гдекад и донекле) имагинација даровитих и у њиховој зрелости само сређенији облик дечјих снохватаца?

5.

Бесудна земља писана је пре Ђиласових романа. Многи ликови романа *Црна Гора* и (особито) романа *Светиови и мостови* скицирани су у *Бесудној земљи*. Стога је ова аутобиографска проза нека врста ембриона тих романа, њихова првобитна, скраћена верзија. Она је – схватимо ли мало слободније жанровска својства – роман пре романâ, њихов ненајављени пролог.

Пошто смо принуђени да *Бесудну земљу* (на српском језику) читамо после Ђиласових романа, склони смо да при њеном тумачењу више значаја дајемо тематици и ликовима који су тамо дубље и потпуније исприповедани.⁸ Разуме се, у уметничкој прози многа су имена промењена ради слободнијег и универзалнијег усмерања.

Тумачи Ђиласове приповедне уметности наћи ће у *Бесудној земљи* прототипове бројних ликова његових романа и приповедака. Али ту је и

⁸ Као што се зна, *Бесудна земља* објављена је на енглеском (1958) пре Ђиласових романа: *Land Without Justice*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1958, translated by Michael Boro Petrovich, pp – 366.

темељни амбијент његове опсесивне тематике. Интертекстуално истраживање открило би како се из крокија аутобиографске прозе развијају и уметнички уобличују ликови приповедака и романа, како се ранији тематски наговештаји расцветавају и оплемењују. Видеће се како рана, емоционално обојена сећања постају уметност.

У Ђиласовим раним приповеткама (писаних пре 1940. године, па, дакле, и пре *Бесудне земље*) срећемо три занимљива лика о којима се говори и у *Бесудној земљи*. Двојица су у сродству са писцем, а један је био његов професор у гимназији. Предак Марко Ђилас и стриц Мирко помињу се оба пута под аутентичним именима, а професор Илија Поповић у причи је преименован је у Илију Марковића. (Видети приповетке: „Смрт Илије Марковића”, „Стриц умире” и „Хајдук Марко се жени” у књизи – Милован Ђилас: *Ране њишовејке*, издање Слободана Машића, Нова 143, Београд, 2000.) Колико је аутобиографског у основи Ђиласове уметничке прозе показују не само ови примери него још више бројни ликови у романима (*Црна Гора*, *Светиови* и *мостови*) препознати у *Бесудној земљи*.

6.

Бесудна земља је драгоцену сведочанство.⁹ Она је не само аутентично сведочанство о драми одрастања изузетне личности Милована Ђиласа него и о изузетним приликама једног драматичног, прекретничког периода у развоју Црне Горе.

Како се живело и како се одрастало у бесудној земљи?

У земљи мира, реда и закона – и кад се разнолико живи – људи на досадан, једноличан начин умиру. Из људи неприметно „испараву” животна енергија; чини се, ишчежава живот без потреса и драма. У бесудној земљи умире се често и рано. Чим осете снагу живота, људи журе да га потроше, да живот (својом) смрћу прославе! Тек кад сиромаш млађан умре, кад потроши једино богатство (живот), заслужује похвалу: „Имао се рашта и родити.”

У бесудној земљи *џираџедије* су најчешће животне представе. Умире се од глади, од епидемија, у ратовању и крвним осветама. Смрти су у Ђиласовом записаном сећању привилегована збивања. Да би и нечију смрт забележио, Ђилас често излази из времена које припада казивањима *Бесудне земље*. Политички просуђивано, то је тежња да се прича

⁹ Ђиласов животопис настављен је у његовим мемоарским књигама: *Идеал и професија* (1929-1941), *Револуционарни рај* (1941-1945) и *Власи и њобуна* (1945-1967). О тим мемоарима пише Василије Калезић у предговору књ. *Револуционарни рај* („Књижевне новине”, Београд, 1990, стр. 7-29). *Идеал и професија* објављена је само у иностранству.

(прескоком) оконча, да добије финале. Међутим, гледано из записивачеве перспективе, то „хватање” смрти и ван времена приче, знак је пишчеве опчињеношћу смрћу, па, индиректно, и осећај личне угрожености у времену писања. (Власт против чијег се насиља и пером борио, смишљала је опасне клопке за сведока њених непочинстава.)

7.

Смрт Бошка Бошковића (1924. г.), забележена у *Бесудној земљи*, постаће средишни мотив великог романа *Свештови и мостови*. Та ће смрт покренути сурову осветничку хајку на муслимане у Полимљу. (Бошковић се у роману „крије” под именом Булат.) Бошковићев лик у *Бесудној земљи* скициран је прецизно: „Имао је три велике црногорске особине – храброст, речитост и чазбеност. Али највећа од свих црногорских особина – чојство, изгледа да није код њега снажно заступљена „(БЗ, 207). Бошковић је припадао новом соју главара, који се – за разлику од старих, витешких народних вођа – није устручавао да моћ власти искористи за себичлучка уживања. Припадао је новој власти „ујединитеља” (1918. г.), која се није много разликовала од окупаторске „сем што је била довитљивија и жешћа” (БЗ, 90). О разузданости и себичлуку нових властољубаца, Ђилас пише и овде (у *Бесудној земљи*) као што ће писати у роману *Црна Гора*, окончавајући то дело међусобним обрачуном локалних вођа. Али о „анатомији морала” предводника власти писаће, касније, у својим бројним публицистичким књигама.

Расветљавајући вишеслојну проблематику општијег значаја, Ђилас није ни хтео да превелику пажњу придаје себи и обликовању сопственог (младачког) портрета. Када се, међутим, *Бесудна земља* ишчитава с наглашеним промишљањем Ђиласове биографије, онда се – интерактивним читањем са биографским сигнаlima у роману *Свештови и мостови* – долази до уверења да су *кључеви* за одгонетање израстања Ђиласове личности управо налазе у аутобиографским слојевима *Бесудне земље*. Али, то значи да су и корени за аутентично тумачење *Свештова и мостова* добрим делом ту похрањени, у *Бесудној земљи*. Наиме, казивања у *Бесудној земљи* су непосредна, почесто, неметафорична, па се у развијеној слици истих биографских чињеница у роману, може још једанпут, дубље, прозирати формирање Ђиласове интелектуалне, уметничке и моралне личности.

Упркос неприликама, Ђиласова се самосвест веома рано пробудила. И кад рационално није могао разбистрити све животне сложености, он је – пре и више од својих вршњака – покушавао да емоционално реагује. Већ као дванаестогодишњак, у Колашину, он реагује стиховима. „У тој

кући, и у тим баштама, и на оној стијени иза баште, зачеле су се прве љубави и прве туге дечачке, први стих и прве жалости и срџбе над друштвени несрећама, над нечовјечношћу и биједом” (БЗ, 157).

Касније, у беранској гимназији, све се те маглене сање конкретизују: стихови постају песме, љубави добијају имена, а „жалости и срџбе” изазивају идејно усмерену реакцију.

Речено је већ да код Ђиласа опозиција смрти није рађање него љубав. Смрт је најнижа, а љубав највиша тачка живота. Као и у својим романима, и у овој аутобиографској прози Ђилас уме да приближи те граничне тачке, па да о љубави умује из позиције умирућег, односно да заљубљеник драматично стрепи од смрти. Тако Ђиласов гимназијски драгуљ, Лабуд Лабудовић „жури” ка смрти јер се не одзива заједнички љубавни идол – гимназијалка Инга.

О смрти Лабуда Лабудовића и њиховој заједнички промашеној љубави према Инги, опширно ће се приповедати у роману *Светлови и мостови*. (Лабуд Лабудовић је у роману малчице преименован; тамо се зове Голуб Голубовић.) Младост и болест, недостижна љубав и незауставива смрт – то су противречности које и у роману дају енергију приповедању. Смрт Лабуда Лабудовића као и погибија Бошка Бошковића, две су контрастне и комплементарне трагедије, назначене у *Бесудној земљи*, а вишезначном симболиком обогаћене у роману *Светлови и мостови*. (Део приче о својој неоствареној љубави према Инги, Ђилас је поверио у роману свом „двојнику” – Станку Марковићу.)

Свом професору, песнику и директору гимназије у Беранама, Драгиши Боричићу, посветио је доста пажње и у овој прози и у роману *Светлови и мостови*. (Боричић се у роману презива – Бојовић.) „Он је био једина мјесна величина – пјесник, љубавник, национални борац” (БЗ, 263). Наставници га нису волели, а код ђака је био омиљен. „Боричић је, у суштини, био добар и племенит човјек. Али недовршен. И дубоко несрећан. Ништа од онога што је волио и желио није остварио” (БЗ, 265). „Ипак је он учинио много за свој крај, а још више за школе... Он је помогао да из његовог краја израсте неколико стотина интелектуалаца” (БЗ, 265). „Негдје у Санџаку докрајчен је Боричићев живот. За вријеме рата стрџали су га мјесни партизани.” „Таква судбина постигла је покољења којима је припадао. Грабећи што више од живота, своје животе су погубили” (БЗ, 265).

Интересантно је Ђиласово признање да су већина његових „школских другова, чак и оних најближих, били или противници комунизма или сасвим равнодушни према њему” (БЗ, 333). Таквим припада Милан Бандовић, касније „организатор омладинског покрета Драже Михаиловића” (БЗ, 337). Био је „веома интелигентан, још више довитљив”... „И он је био од

оних ђака који мало раде а много постижу” (БЗ, 336). Бандовић се после капитулације Италије враћа у земљу, пада у руке партизана и налази се са Ђиласом – као заробљеник – у Дрвару 1944. године. Ту су бивши другови у противречној позицији: Ђилас хоће да од њега сазна чињенице о Државној сарадњи са окупатором, а Бандовић да помоћу даровних информација о Дражи – спасе сопствену главу. Ђилас добија тражене податке, а Бандовић – захваљујући немачком удару на Дрвар – спасава главу, па трајно остаје на Западу. И овде је Ђиласово сведочење објективно.

У беранску гимназију долази на кратко и Радован Зоговић, али се не спријатељује с Ђиласом упркос двојакој блискости: били су „рођаци по мајкама” (БЗ, 333) и, већ тада, опчињени комунизмом. После рата обојица ће сарађивати у идеолошким комисијама ЦК КПЈ, али ће само Зоговић остати трајни приврженик комунистичког пута у „срећну будућност”. После Ђиласовог разлаза са Титовом „новом класом” (1954. г.) обојица ће бити опозиционари, али са супторним усмеравањем: Ђилас разобличује комунистички тоталитаризам (и Стаљинову деспотију и Титову „ревизионистичку” варијанту деспотије), а Зоговић остаје „верник” изворног, лењинског комунизма.

8.

У Ђиласовом сећању наглашено је место људи несвакидашњег понашања, али и оних који друштвену свакидашњицу сублимирано представљају. Држећи се начела чудног и репрезентативног, Ђилас не пропушта да све актере и појаве „тестира” како се односе према три Ђиласове младачке опсесије: према комунизму, љубави и поезије.

Пратећи клијање комунистичких идеја после уједињења Црне Горе и Србије, Ђилас портретише најактивније заговорнике „бескласног друштва”. Сељаци су лако примали и лакше неголи интелектуалци (под притиском власти) одустајали од комунистичких идеја. Међутим, кум Ђиласових, писменији сељак Михаило Вуковић, није престајао да буде комуниста „због тога што је волио правичност, а и што је Христос то био, како је Михаило то често истицао” (БЗ, 134). „Својом питомом ћуди, сусретљивошћу према дједи, а и тиме што нам је био кум, придобио ме је већ у *мојој седмој години* за комунизам. Сви су се, дакако, смијали томе кад бих рекао да сам комуниста, сем – мене и Михаила” (БЗ, 134; подвлачио Б. П.).

И два Ђиласова учитеља у тим малим школским годинама били су комунисти. Један од њих, Анђелић, изгубио је службу и трпио прогонство, али је остао веран комунизму. Младог Ђиласа очаравали су страдалници комунистичке идеје. Међу њима је био и студент медицине

Милован Ћетковић. „Отишао је... Иза њега је остала бајка о човеку ко-јег гоне, али који се свукуд пробија, ником не попушта и све успијева. Неизбрисив чар опасности” (БЗ, 136).

У беранској гимназији, неколико година касније, вероучитељ, прота Бојовић (иначе противник комунизма), својим проповедањима „правичности, равноправности и милосрђа” спајаће Ћиласа с комунизмом. „Увијек сам, касније, осјећао у себи неки неплаћени – комунистички – дуг према Достојевском и према проти Бојовићу, који се нијесам усуђивао ни себи да признам. Они су подстицали на праведност и милосрђе. Зар и први пориви ка комунизму нијесу били да се уклони свијет насиља и неправди и оствари један друкчији – свијет правичности, братства и љубави међу људима?” (БЗ, 315).

Иако је био најмлађи ђак своје генерације, Ћилас је једини редовно читао новине. И у идејном опредељењу је предњачио: „Ја сам био једини из моје генерације који се сасвим одређено осећао комунистом, већ у осмом разреду. Али сам желео да будем писац” (БЗ, 359).

Читао је социјално усмерену књижевност (Крлежу, Чернишевског...). „Пут ка комунизму није ми открила ни марксистичка литература ни комунистички покрет, јер ни једног ни другог није било у заосталој и заби-тој беранској средини” (БЗ, 358).

„Ако сам умно брзо зрио и идејно се прерано определио, у љубави сам каснио”... „Хтио сам да се борим, макар се и одрекао љубави” (БЗ, 358, 359).

Између три младалачке опсесије – политичке борбе, књижевности и љубави – Ћилас се већ тада, с највише страсти, окретао политици. Ондашња диктатура још више је активирала његову тежњу да се супротстави неправедној власти. Кад је, међутим, на студијама пришао строго организованој Комунистичкој партији, па добио важну функцију у њој, све друге активности морале су се или одбацити или маргинализовати.

9.

Иако настајала при окончању Ћиласових заноса комунистичком идејом, *Бесудна земља* слика тек узрочнике и почетни раст те идеје, а успон до врха и силазак са комунистичке пирамиде Ћилас ће опсежно приказати у својим касније писаним аутобиографским књигама.

Замишљена као темељник пишневог аутобиографског циклуса, *Бесудна земља* је вишестрано приказала *формирање Ћиласове личности*. Напоредо са тим циљем – са истом снагом и важношћу – приказане су просторно-временске и друштвене специфичности у којима је стасавала ова изузетна личност. Овде се удружује велика пишчева даровитост са

његовом снажном мотивисаношћу да од заборава спасе и свој младалачки лик и лик вољене завичајне средине. Стога није чудо што је ово дело од страних читалаца примљено као „очаравајуће штиво” када се пре више од четрдесет година (1958. г.) појавило на енглеском језику. /Наводим три таква мишљења: „За нејугословенске читаоце књига господина Ђиласа ... откриће свет који је необичан и опчињавајући. Својим земљацима дао је дело које ће готово сигурно постати класично у југословенској књижевности и уздићи његово име изнад несталности политичког живота.” (*Christian Science Monitor*) „...Вероватно најпотреснија књига која је дошла с комунистичког истока од објављивања Шолоховљевог *Тихоџ Дона...*” (*The New Republic*) „...Потпуно опчињавајуће... Ђилас пише са свежим лиризмом који даје сценама и ликовима сликовитост и живот и прожима тужном лепотом његов опис смртоносног наслеђа личних, националних и политичких непријатељстава које носи његова генерација.” (*The New Yorker*)

Већ самим насловом своје књиге (*Бесудна земља*) Ђилас је најавио критичку (безмало негативну) слику друштвених прилика у којима је стасавао. Али, уколико му се земља чинила бесуднија, власт суровија, народ сиромашнији и верски сукобљенији (те могућност опстанка мања)..., па уколико су образовање и култура оскуднији – утолико је његова тежња ка идеалитету бивала већа и упорнија. Толики је безизлаз могла превладати само енергија младости здружена с Ђиласовим поетским схватањима света. Млади поета тежио је савршенству, некој врсти естетски уређеног света. Хотелу да буде и писац и комуниста – Ђилас је тежио да и друштвени живот уреди као песму. Тек у времену раскида с комунизмом схватио је да се живот не може естетски обликовати. Не може ни револуционарним насиљем! Насиљем уређен свет престаје да буде хуман свет. Постаје несавршенија творевина, паклени спој хаоса и неслободе. (Тај сазнајни преокрет обелоданиће и анализовати нове Ђиласове књиге.)

10.

Тако је сањарева младост производила бољи свет ван свога времена, у будућности. Али и у постојећем несавршеном друштвеном околишту младост је налазила оазе питомости и лепоте. У природи и љубави. У сиротињском свету приобаља Таре и Лима – планине су божјим даром „уступљено” богатство. У „рајским пределима” планине расцветавају се и притајене љубави.

Кад говори о планини – као једином сиротињском богатству – Ђилас је лирски разнежен, занесен, усхићен. „Планина примакне човјека себи,

па небу, па човјеку... Људи су на планини још већа тајна... Планина није за причу, но за пјесму и размишљање. И за очишћено осјећање и голи нагон... И на планини је све грубо и сурово, али очишћено као у пјесми... Живот као да се помјери од људи ка природи. И онај људски живот је сав у додиру са сунцем и зеленилом и плавети, у утапању у њих, сав у нагонима, мање стидан и затворен... На планину се иде и ради светковине за тијело и ради слободног лета мисли – у игру и стапање са природом и свемиром... Сва од облика строгих у чистоти и од воде и ваздуха што стежу и подстичу, планина је разиграна у сјају и бојама, и присиљава сва бића, а највише човјека, на игре духа и тијела... Туге су тужније и радости веселије, мисли дубље и лудовања невинија” (БЗ, 108-110).

Планина је непреграђена земља, неподељено благо сиротиње, неомеђен простор за „невина лудовања” младих. Ту попуштају стешњености, чиле патријархални забрани. Отварају се пролази ненадним љубавима. Ђилас не пропушта прилику да се присети развоја својих раних „љубавних јада”. Планина „расцветава” и гдекоју Ђиласову рану љубав. Ипак, Ђилас сматра да је каснио у љубави: „Можда је претјерано читање, већ од дјетињства, уз склоности ка сањарењу, и било разлог закашњелом, суздржаном и због тога болном доживљавању љубави” (БЗ, 355). „Ако сам умно брзо зрио и идејно се прерано определијелио, у љубави сам каснио... Хтио сам да се борим, макар се и одрекао љубави” (БЗ, 359).

Аутобиографију своје младости Ђилас окончава исповестима о развоју својих љубави. То је поетички сигнал: љубав је најприкладније *финале* младалачке „историје”. Уосталом, љубав је једна од привилегованих тема свеколике Ђиласове приповедне уметности. Йубав је лековити одмор људи бесудне земље. Предах усамљеног човека. („Најколективније, човек је најусамљеније биће”/БЗ, 344/.) У патријархалном друштву љубав је најчешће „забрањено воће”. Будући да је најзначајнији и најлепши одбрамбени механизам сиротог човека ратничког народа, љубав је – управо због те високе вредносне позиције – најконтролисанији облик међуљудског понашања. Стога и најугроженија, скривана слобода. Као привремене радости и Ђиласове су се љубави тужно окончавале.

11.

Вишеструко је била подстицајна Ђиласова творачка мотивисаност у времену настајања *Бесудне земље*. Није парадокс рећи – уколико се друштвено-политичка клима више окретала против Ђиласа, утолико је с више творачке снаге спасавао од заборава, само њему знана, младалачка сећања и договорштине. Спасавањем себе бившег писац брани и себе садашњег, то јест – у Ђиласовом случају – и своју угрожену егзистенцију

у времену писања *Бесудне земље*.¹⁰ За Ђиласа писање није било одмор у доколици, превладавање досаде, него наставак ангажоване битке за смишлен живот. Стога су и његови аутобиографски списи лишени некритичности коју носталгични субјекат намеће повратку у идеализовани свет младости и завичаја.

Хотећи да буде поуздан сведок, Ђилас је сликао лице и наличје нашег човека: „Има много чега мрачног и неоткопаног у души тог нашег човјека – једноставног, јуначног, сиромашног и часног” (БЗ, 196). Мноштво рељефних ликова – уз ауторов – драгоцености су ове књиге. „Човјек у себи, и да не примјећује, носи утиснуте животе оних које је волио. И болне печате оних с којима се омразио” (БЗ, 330). И вољени и невољени „оживели” су у Ђиласовим причама. Ово је причање и њихова постегзистенција.

Без обзира на свој основни предмет, свака је књига и пишчево огледало. *Бесудна земља* је, дакле, двоструко огледало: директно и индиректно. О Ђиласу се говори, Ђилас о другима говори. Писање је – по Ђиласовој творачкој поезици – један вид постојања, продужетак привременог трајања. Управљан таквом имплицитном поетиком, Ђилас својој прошлости осигурава будућност. Превазилази се девиза – „пишем, дакле постојим”. Онај који писањем оставља траг о својој прошлости, може рећи – пишем, дакле, оживљавам *прошлост*, осмишљавам *садашњост* и све то пројектујем у *будућност*. Том се илузијом смртници бране од смрти. Ђилас је веровао да се – сем преко потомака – и честицама записаног духа опстаје у будућности. И то је снажило његову творачку енергију.

Вођен неком неформулисаном поетиком, Ђилас је најгушћи смисао утискивао у почетне и завршне деонице поглавља своје књиге. Од кључних реченица поглавља могао би се срочити антологиски мисаони сажетак *Бесудне земље*.

Писац задивљујућег памћења, снажне проницљивости и примерне говорне компетенције, Ђилас је убједљиво реконструисао једно драматично раздобље свог завичаја (друге и треће деценије XX века), затим дао портрете репрезентативних ликова средине у којој је одрастао. Уз то је представио развојни лик своје личности, онако како то чине људи велике мотивисаности, изузетне интелектуалне и творачке снаге. Због свега тога *Бесудна земља* постаје не само значајно књижевно сведочанство и вредан уводни темељник касније Ђиласове мемоарске прозе него и инспиративна (зачетна) подлога Ђиласових романа и приповедака.

¹⁰ Поновимо: у време писања *Бесудне земље* (1954-1956) Ђилас је изопштен из друштвених активности, саслушавају га и прете му власти, а због критичких текстова према Титовом режиму (објављеним у иностранству) утамничује га (с прекидима) девет година.

ПРИРЕЂИВАЧЕВЕ НАПОМЕНЕ

1.

Рукопис *Бесудне земље* сада се први пут објављује на српском језику. С обзиром на несумњиву литерарну и информативну вредност овог дела, разложно је запитати се зашто га аутор није за живота објавио на свом матерњем језику кад је то учинио са бројним својим делима насталим после *Бесудне земље*. Казано је већ у предговору овом издању да је Ђилас понудио своју аутобиографску књигу Српској књижевној задрузи (Београд) чим је рукопис био довршен, дакле, још 1956. године. Рецензија Милорада Панића Сурепа била је негативна. („Рукопис, који писац назива хроником, у ствари је његова аутобиографија. Обухвата најбезначајнији део његовог живота, то јест узраст и школовање до матуре. Дело је 'крајње субјективно' и нескромно. 'Излази из оквира издања СКЗ'.” – Видети: Светлана Стипчевић, *Књижевни архив Српске књижевне задруге*, Београд, 1982, стр. 255.)

Ђиласу су касније саопштили да је Панић ишао „по своје мишљење” код Александра Ранковића, који му је наложио да рукопис одбије „под zgodним изговором”. (Видети о томе у Ђиласовој књизи *Власи и ѿбуна*, „Књижевне новине”, Београд, 1991, стр. 303.)

Схвативши да су разлози политички а не вредносни, Ђилас је тешко поднео одбијање рукописа: „Одбијање објављивања *Бесудне земље* имало је за мене велики – да не кажем: пресудан значај. То је била потврда, горка и мучна (...) да је власт, да је државни врх, пошто ме је политички свргао и оцрнио, решен да ме духовно, као писца дотуче – уколико се не покорим и не покајем. А ја се покорити нисам умео, а покајати нисам могао – а да не разорим све компоненте које чине моју личност, моје мишљење и мој карактер... Књига о мом црногорском детињству објављена је на десетак језика...” (М. Ђ.: *Власи и ѿбуна*, стр. 303-304). Стога се Ђилас окреће страном издавачу. Књига је најпре штампана на енглеском језику под насловом: *Land Without Justice* (Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1958, pp 366), а затим на француском, шпанском, немачком и чешком језику.

Забрана објављивања Ђиласових дела у Југославији трајала је до 1988. године (дакле, више од три деценије!). Те године је штампана на српском језику његова гласовита студија: *Њеџош – ѿесник, владар, владика*. Разуме се, и ту су студију раније одбијали да штампају наши издавачи. Пошто је крајем осамдесетих година имао више готових (а код нас необјављених) дела, Ђилас је предност давао својим литерарним, а не аутобиографским делима. А од аутобиографских, бирао је дела из свог знаменитијег, ратног периода. „Историја” Ђиласове младости морала је

чекати, поред осталог и стога што је аутор с толико горчине доживео покушај првог објављивања своје *Бесудне земље*.

2.

Рукопис *Бесудне земље*, на основу којег је штампао ово (прво) издање дела на српском језику, добијен је од др Алексе Ђиласа (ауторовог сина). На првој, насловној страни пише: „*Коначни, редиговани (1982) ѿекст*.”

Ако је тачна приређивачева претпоставка да је првобитни текст (који је 1956. г. понуђен за објављивање СКЗ) прошириван за енглеско издање (1958), онда се коначни облик текста (1982) може сматрати трећом варијантом *Бесудне земље*.

Рукопис коначне варијанте *Бесудне земље* има 367 (триста шездесет и седам) страница текста. Прва, насловна страна, није пагинирана. /На њој – у три реда – пише: Милован Ђилас Б е с у д н а з е м љ а Коначни, редиговани (1982) текст/. На другој, такође непагинираној страни, написана је *йосветѿа*, старијем Ђиласовом брату, Алекси (Баћу): „Успомени Алексе Н. Ђиласа”. На завршној (367.) страни, испод текста, стоји: „Крај”.

Текст је писан латиницом на писаћој машини. Формат листова је А4. На свакој испуњеној страни има 28 (двадесет и осам) редова. Само где-кад може бити и 29 редова. У једном реду има око 60 (шездесет) места за словне знакове.

3.

У коначној варијанти рукописа има бројних (Ђиласовом руком писаних) исправки дактилографског текста. Најчешће су то пишчева стилска дотеривања израза. (Исправке су писане црним мастилом, латиницом, Ђиласовим врло препознатљивим рукописом.) У трећем, завршном делу књиге има и поправки друге врсте. Кад говори о неким негативним ликовима својих наставника, онда ранија имена замењује једним (великим) словом, које се, по правилу разликује од почетног слова имена тог лика. На исти начин своди на једно слово имена неких својих љубавних партнерки, као и име једног свог професора, заљубљеног у ученицу коју је и сам писац волео. У енглеском издању *Бесудне земље* та се имена налазе у изворном облику, како у тексту дела тако и у регистру на крају књиге.

4.

Приређивач се трудио да се што мање уплиће у текст дела. Исправљао је само несумњиве дактилографске омашке. (Тако је, на пример,

уneo изостављену нумерацију другог поглавља на почетку дела. Поређењем са енглеским издањем дела лако је било одредити место где почиње друго поглавље.)

Тежећи да објављени текст буде што је могуће ближи изворнику, приређивач није уклањао ни фусноте у којима се објашњавају неке, нашем читаоцу, релативно познате речи. (Таква је, на пример, реч – *џуслар*.)

Текст је прилагођаван савременом правопису. Кад аутор из поштовања, следећи начин народног именовања угледника, звање или занимање пише великим словом, то и овде остаје непромењено. (Такав је пример – *Владика Раде*.)

5.

У договору с Алексом Ђиласом и издавачем, приређивач је снабдео књигу пригодним фотографијама. (Енглеско издање има само мапу Црне Горе и Југославије.) Госпођа Југослава Љуштановић саставила је *индекс* имена.

6.

Пошто се пређуго о Миловану Ђиласу ништа није писало, или се писало врло необјективно, приређивач је замолио Алексу Ђиласа да – уместо б е л е ш к е о п и с ц у – састави *хронологију животоа и рада Милована Ђиласа*, која се штампа у *додајку* ове књиге.

Branko POPOVIĆ

MILOVAN ĐILAS'S COMING OF AGE

Summary

Đilas's work *Courtless Country* is the autobiography of author's youth. That is the introductory book to Đilas's autobiographically oriented texts. It includes his earliest (child's) memories from the time of battle against the Austrians nearby Mojkovac (1914), Austrian occupation of Montenegro, Komitadji's resistance to the occupiers, uniting of Montenegro and Serbia. Then he depicts the repressive rule of the »uniters«, which culminates in monarchist dictatorship by King Alexander, in January 1929. Prior to his narration about the memories from school days, Đilas will present the tragic history of his progenitors. He will then depict the portraits of the members of his family, his school mates, teachers and local government representatives, unusual people of his birthplace Podbišće, Kolašin and Berane (places in which he attended elementary and grammar school).

The preciousness of this narrative prose are the characters of people of Đilas's native place. But, the central idea of *Courtless Country* is representing the creation of author's personality. In the country of lawlessness, occupier's violence and rebel reactions to the terror of the authorities – Đilas was coming of age. The idea on rebellion against the injustice has been emerging in his mind. That is why he accepted so early the idea of Communists about the revolutionary metamorphosis of the society of inequality and injustice. Although he saw himself predetermined to be a writer, although the young age has been urging him to enjoy the miracles of young love, he has passionately attached himself to the subversive idea of communists: to create the society of equality and freedom. This book had been written exactly at the time when he understood all the failures of the revolutionary (communist) strategy for the metamorphosis of the society. By the new dictatorship happiness and freedom of the society could not have been brought. Đilas understood that (1954) as he was writing this work. Created by the sagaciousness of a master and adulthood of an artist, the book seems to be very realistic.

By enormous author's strength and powerful motivation Đilas presented his young person's character and a picture of his native land.

